

**SASTAV GRADSKIH VIJEĆA U
BOSANSKOM VILAJETU
(1866-1875):
IZMEĐU ZAKONA I PRAKSE**

**STRUCTURE OF CITY
COUNCILS IN THE VILAYET
OF BOSNIA (1866-1875):
BETWEEN LAW AND PRAXIS**

Apstrakt

U ovom radu predstavlja se sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu u periodu od 1866. do 1875. godine, tj. od početka provedbe vilajetske reforme do početka Hercegovačkog ustanka. Početna granična godina je 1866. i zbog toga što su tada počeli izlaziti godišnji izvještaji za Bosanski vilajet (salname), koji su poslužili kao izvori podataka za pisanje ovog rada. Središnja pitanja koja se prate u ovom radu su vjerski i socijalni sastav članova gradskih vijeća, te stepen provedbe principa izborne ravnopravnosti u ovim vijećima. Također, ovaj rad ima za cilj odgovoriti na pitanje da li je, i u kojoj mjeri, sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu odgovarao onome što je odgovarajućim zakonom (1871) propisano.

Ključne riječi

Bosanski vilajet, gradska vijeća, gradovi, tanzimat, ravnopravnost

Abstract

This paper presents the composition of the city councils in the Vilayet of Bosnia between 1866 and 1875, from the provincial administration reform until the Herzegovinian uprising. An additional reason for choosing the year 1866 as the initial year is the fact that the yearbooks for the Vilayet of Bosnia started to be published in that year. The central questions of the paper are the religious and social affiliation of the city councils members, as well as the rate of implementation of the principle of electoral equality. Additionally, this paper aims to answer whether, and at what rate, the composition of the city councils in the Vilayet of Bosnia was in line with the 1871 law regulations.

Keywords

Vilayet of Bosnia, city councils, cities, Tanzimat, equality

Organizacija moderne uprave u Bosni i Hercegovini svoje prve korake imala je u posljednjim godinama osmanske vladavine, a veže se za projekat reorganizacije provincija, odnosno uspostavljanja vilajetskog uređenja. Kao što je dobro poznato, taj projekat započeo je formiranjem Dunavskog vilajeta 1864. godine, a godinu kasnije među novoformiranim vilajetima našla se i Bosna. Tekst Uredbe ili Zakona o vilajetima prvi put je djelimično izmijenjen 1867. godine, a zatim je značajno proširen i dopunjen 1871. godine. Za ovaj rad najznačajniji i najpotrebniji je tekst zakona iz 1871. godine. Tom verzijom zakona je, naime, propisano osnivanje gradskih vijeća (*Belediye Meclisi, Belediye Dairesi*) u svim kazama.

To, međutim, nije bio početak osnivanja gradskih vijeća. Osmanske vlasti su sa time počele i ranije. Prvo gradsko vijeće osnovano je u jednom dijelu Istanbula još 1858, dok je prvo gradsko vijeće u provincijama osnovano u Ruščuku (današnji Ruse u Bugarskoj) u sklopu formiranja prvog vilajeta, Dunavskog. U Bosni, prvo gradsko vijeće osnovano je u vilajetskom glavnom gradu, Sarajevu. U centrima sandžaka takva vijeća postoje od 1870. godine, a zatim se osnivaju i u drugim kazama.¹ Do početka Hercegovačkog ustanka u Bosanskom vilajetu osnovana su 24 gradska vijeća (od toga 16 na prostoru današnje Bosne i Hercegovine) od 44 kaze koliko ih je bilo,² iako je zakonom iz 1871. godine³ propisano osnivanje gradskog

¹ Amir Krpić, Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti i njegova primjena u Banjalučkom sandžaku (1866-1875), *Sineza: Časopis za humanističke i društvene nauke* III/ 1, Banja Luka, 2022, 57.

² *Salname-i Vilayet-i Bosna* 1292.

³ Riječ je o Zakonu o opštoj administraciji vilajeta od 29. ševala 1287 (21. januara 1871). *Loi sur l'Administration Générale des Vilayets* u: Grègorire, A. (ur.), *Législation Ottomane, ou Recueil de lois, réglements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de L'Empire Ottoman*, Vol. III, Bureau du Journal Thraky, Constantinople, 1874, 7-39.

vijeća u svakoj kazi koja je sjedište valije, mutesarifa ili kajmakama.⁴ Sa samo 54,5% kaza u kojima je osnovano gradsko vijeće (u okvirima današnje Bosne i Hercegovine samo 36,4%), Bosanski vilajet je bio na posljednjem mjestu među vilajetima u evropskom dijelu carstva. Tatsuya Sahara, koji je evropski dio carstva posmatrao po današnjim zemljama ili regijama (ne po ondašnjim vilajetima), utvrdio je da je u današnjoj Albaniji 61,9% kaza imalo gradsko vijeće, na Kosovu 75%, u južnoj Srbiji 85,7%, u Makedoniji 94,1%, u sjevernoj Grčkoj 92,8%, u Bugarskoj 94,5%, dok su u Dobrudži i Istočnoj Trakiji sve kaze imale svoje gradsko vijeće.⁵ Jasno je uočljivo, dakle, da se zakon u ovom slučaju dosljednije provodio u provincijama koje su bile bliže Istanbulu, a da gore navedeni procenti opadaju kako se udaljavamo od prijestonice u pravcu sjeverozapada. Osim udaljenosti od prijestonice, Sahara je pronašao i poveznicu između većeg broja kršćana i veće stope implementacije zakona, na šta ćemo se osvrnuti kasnije. Osim toga, kao uzrok niže stope implementacije zakona ukazao je na viši nivo reakcionarnog raspoloženja među muslimanima u zapadnijim provincijama, kakva je bila i Bosna, što se pokazalo u prvoj polovini 19. stoljeća.⁶

Osim gore spomenutog propisa o osnivanju gradskih vijeća u svim kazama, zakon iz 1871. godine propisao je također i sastav i djelokrug ovih vijeća. U tom smislu standardni sastav jednog gradskog vijeća trebali su činiti predsjednik (*reis*), potpredsjednik ili

⁴ Mahmoud Yazbak, *Haifa in the Late Ottoman Period 1864-1914: A Muslim Town in Transition*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 1998, 76.

⁵ Tatsuya Sahara, The Ottoman City Council and the beginning of the modernisation of urban space in the Balkans, u: *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, I. Freitag, M. Fuhnnann, N. Lafi, & F. Riedler (ur.), Routledge Taylor & Francis Group, London-New York, 2011, 33.

⁶ T. Sahara, The Ottoman City Council, 34.

zamjenik (*muavin*), šest izabраниh vijećnika (*aza*), gradski ljekar (*memleket tabibi*), inženjer (*mühendis*), sekretar ili pisar (*kâtib*) i blagajnik (*sandık emini*).⁷ U praksi tu je ponekad bio i veterinar (*baytar*), a on je zajedno sa ljekarom i inženjerom bio *ex-officio* član sa savjetodavnom ulogom.⁸ Također, gradski ljekar je na poziv naiba ili žandarmerije savjetovao u zdravstvenim ili forenzičkim pitanjima.⁹ U cjelini gledano, gradska vijeća su trebala predstavljati cjelokupno stanovništvo odgovarajućeg grada, odnosno kaze, ali zakon nije precizno odredio u kojem omjeru će stanovništvo, tačnije njegove različite zajednice biti predstavljene, zbog čega su i u praksi brojevi vijećnika varirali,¹⁰ što ćemo vidjeti kasnije i na primjeru gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu. Jedan dio članova vijeća biralo je lokalno stanovništvo posredno preko vijeća staraca, a odobravala je viša instanca vlasti. Izborni proces za gradska vijeća bio je identičan kao i za druga vijeća unutar vilajeta.¹¹ Izabrani vijećnici služili bi u pravilu dvije godine uz rotaciju članova na način da se jedna polovina mijenja svake godine.¹²

Zakon je propisao i ko ne može biti član gradskog vijeća. Tu su nabrojani oni osuđeni za krivične prekršaje, aktivni pripadnici vojske ili policije, kadije i naibi koji su već u službi u nekom od organa na području odgovarajućeg sandžaka ili kaze, pojedinci koji su zaduženi za rukovođenje bilo kojim od gradskih preduzeća i sve osobe mlađe

⁷ Loi sur l'Administration Générale des Vilayets, 35-36.

⁸ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London-Oxford-New York, 1961, 399.

⁹ M. Yazbak, *Haifa*, 79.

¹⁰ Isto, 76.

¹¹ Vidjeti: Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1983, 125.

¹² Wajih Kawtharani, *The Ottoman Tanzimat and the Constitution*, *AlMuntaqa*, Vol. 1, no. 1, Arab Center for Research & Policy Studies, 2018, 53.

od dvadeset i pet godina. Vijeća su imala održavati dvije redovne sjednice svake sedmice, kao i vanredne sjednice po potrebi. Za održavanje sjednica neophodno je bilo postojanje kvoruma koji su činile dvije trećine članova vijeća. Odluke su donošene prostom većinom glasova, a u slučaju jednakog broja glasova, presudio bi glas predsjednika vijeća. Za učešće u radu gradskih vijeća, njegovi članovi nisu dobijali nikakvu novčanu naknadu.¹³

Osim obaveza u gradskom vijeću, vijećnici su mogli imati i druge zadatke vezane za odgovarajući grad. Recimo, zvanične vilajetske novine zabilježile su slučaj da je jedan član sarajevskog gradskog vijeća bio član komisije koja je imala zadatak da prati najvišu, srednju i najnižu cijenu pšenice na tržištu, kako bi se na osnovu tih cijena utvrđivala i cijena hljeba u gradu.¹⁴

Gradska vijeća imala su nadležnost nad gradnjom, socijalnom skrbi, javnom čistoćom, javnom rasvjetom, policijom, zdravstvenim i vatrogasnim uslugama. U pogledu gradnje, prioritet su imali putevi, a potom vodovodi i kanalizacije, osvjetljenje grada, uređenje javnih parkova, kontrola saobraćaja i vođenje dokumentacije o stanovništvu.¹⁵ Obavljajući svoje zadatke, gradska vijeća su morala voditi računa o svom budžetu, budući da se od njih tražilo da troškovi ni u kom slučaju ne prelaze prihode, tj. vijeća su trebala biti finansijski stabilna i samoodrživa.¹⁶ Imajući to u vidu, razumljivo je da su gradskim upravama ostavljene i određene nadležnosti u okviru nametanja i ubiranja poreza. Gradska vijeća su mogla nametati poreze na gradnju,

¹³ A. Krpić, *Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti*, 57. Citirano prema *Loi sur l'Administration Générale des Vilayets*, 36-37.

¹⁴ *Bosna*, 182, 6. decembar/24. novembar 1869.

¹⁵ Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 120; T. Sahara, *The Ottoman City Council*, 31-32.

¹⁶ T. Sahara, *The Ottoman City Council*, 31; M. Yazbak, *Haifa*, 77.

imovinu, komercijalne objekte, skladišta, teretna kola u privatnom vlasništvu i čamce. Osim toga, mogla su nametati i tri vrste taksi i to 1% od vrijednosti robe uvezene u odgovarajuću kazu, zatim na vaganje i mjerenje lokalnih proizvoda (*kantar*), te na gradske usluge poput izdavanja građevinskih dozvola, održavanja čistoće i sigurnosti u kazi. Osim prihoda od poreza i nameta, gradska vijeća su primala i redovne vladine subvencije kao drugi izvor prihoda.¹⁷

U pojedinim salnamama¹⁸ za Bosanski vilajet zabilježeni su i gradski prihodi, ali ne u svim, zbog čega ne možemo rekonstruisati cjelokupnu sliku o radu gradskih vijeća u tom smislu. Ono što je u salnamama zabilježeno, donosimo u prilogu Tabela 17.

Na osnovu zakona iz 1871. godine u Bosanskom vilajetu uspostavljena je većina do početka ustanka osnovanih gradskih vijeća. On je u Osmanskom carstvu na snazi ostao do 1913. godine,¹⁹ iako je 1877. godine novim zakonom gradska uprava dobila svoj potpuniji oblik.²⁰ Naravno, taj zakon se u Bosanskom vilajetu nije mogao primijeniti zbog ustanka i krize koja je u tom trenutku bila aktuelna,²¹ pa je Bosna i Hercegovina dočekala kraj osmanske vlasti i austrougarsku okupaciju sa postojećim zakonskim regulativama.

Kako bismo bolje pratili primjenu principa izborne ravnopravnosti propisanog zakonom iz 1871. godine, poslužiti ćemo se podacima iz prvog austrougarskog popisa stanovništva u Bosni i

¹⁷ M. Yazbak, *Haifa*, 77-78.

¹⁸ O salnamama za Bosanski vilajet vidjeti: Bisera Nurudinović, *Bosanske salname (1866-1878 i 1882-1893), Prilozi za orijentalnu filologiju* 10-11, Sarajevo, 1961, 253-265.

¹⁹ Reşat Kasaba, *The Cambridge History of Turkey: volume 4: Turkey in the Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, 27.

²⁰ D. Kushner, *Palestine In The Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Yad Izhak Ben Zvi-E. J. Brill, Jerusalem-Leiden 1986, 7.

²¹ *Sarajevski list*, XIX/70, 12. juni/31. maj 1896.

Hercegovini (1879). Taj popis ćemo koristiti iz dva razloga. Prvo, zato što je vremenski bliži periodu koji nas ovdje interesuje od zvaničnih osmanskih popisa i procjena broja stanovništva. Izuzetak su, naravno, podaci koje donose salname iz 1870. i 1871. godine. Međutim, ti podaci se odnose samo na zbirni broj stanovnika po sandžacima, pa su za ovu svrhu neupotrebljivi. To je ujedno i drugi razlog korištenja popisa stanovništva iz 1879. godine. Također, treba napomenuti da vremenski bliske podatke donosi i Pasko Vasa u svojim zabilješkama o Ahmed Dževdet-pašinoj misiji u Bosni 1864. godine.²² Tu su navedeni podaci po svim kazama, ali ne i podaci za uža gradska područja. Naravno, vrijedi napomenuti i to da demografska slika koju donosi popis stanovništva iz 1879. godine nije bila u cijelosti identična stanju iz perioda 1866-1875. Između tog perioda i pomenutog popisa odvijali su se burni događaji u sklopu Balkanske krize, koji su sigurno ostavili posljedice na strukturu i broj stanovništva. Ipak, sa sigurnošću možemo pretpostaviti da nije moglo biti tako velikih promjena koje bi u značajnijoj mjeri izmijenile demografsku sliku. U odbranu ove tvrdnje možemo navesti primjer grada Sarajeva. U Vasinim zabilješkama ovaj grad je imao 10.408 muških stanovnika – jer se podaci odnose samo na muško stanovništvo. Uzimajući u obzir da je omjer muškog i ženskog stanovništva približno jedan prema jedan, to znači da je grad Sarajevo 1864. godine imao oko 20.816 stanovnika. Prema prvom austrougarskom popisu stanovništva, grad Sarajevo imao je 21.377 stanovnika. Razlika je, dakle, u približno 500 stanovnika, što nije veliko, nelogično ili nemoguće odstupanje za period od petnaest godina. Po sličnoj računici, nema velikih odstupanja ni kada je riječ o broju stanovnika po vjerskoj pripadnosti. Prema tome, podatke iz prvog

²² Pasko Vasa, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1958, 28-29.

austrougarskog popisa stanovništva možemo uzeti kao relevantne.

Gradsko vijeće Sarajeva

Kako je ranije navedeno, najprije je osnovano gradsko vijeće u Sarajevu kao vilajetskom glavnom gradu, što je ujedno bilo i jedno od prvih gradskih vijeća na osmanskome Balkanu.²³ Za ovo gradsko vijeće zato i imamo najviše podataka, budući da ga bilježe salname za svaku godinu naznačenog perioda. Sarajevsko gradsko vijeće imalo je najveći broj članova od svih gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu. To bez sumnje možemo pripisati činjenici da je Sarajevo bilo i najveći grad u vilajetu. Na popisu stanovništva 1879. godine grad Sarajevo imao je 21.377 stanovnika, od čega je bilo 14.848 muslimana, 3.747 pravoslavaca, 2.077 Jevreja i 698 katolika.²⁴ U procentima to znači da su muslimani činili 69,46% gradskog stanovništva, pravoslavci 17,53%, Jevreji 9,72% i katolici 3,27%.

Broj članova vijeća varirao je između sedam i jedanaest, s tim što je od objave zakona iz 1871. broj članova uvijek bio deset ili jedanaest. To je, dakle, prilično malo odstupanje od onoga što je propisano zakonom. Imenovani članovi ili članovi po funkciji (ljekar, inženjer i blagajnik) nisu uvijek bili prisutni, ali jesu u posljednje tri godine, dakle nakon objave novog zakona. Tu je također bio i veterinar. Među imenovanim zatičemo i nemuslimane (izvjesni ljekar Filibefendi i inženjer Antun Linardević), što nije bio čest slučaj u gradskim vijećima u Bosni. Kada je riječ o predsjednicima vijeća, u Sarajevu,

²³ T. Sahara, *The Ottoman City Council*, 33.

²⁴ Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina / Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine u: *Ortschafts und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina / Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Amtliche Ausgabe, Sarajevo, 1880, 9.

kao i u svim drugim kazama u Bosanskom vilajetu, oni su dolazili iz redova muslimanskog stanovništva. Ukupno su bila četiri različita predsjednika sarajevskog gradskog vijeća, od kojih jedan sa titulom bega, jedan sa titulom age i dvojica sa titulom efendije.

Kada su samo izabrani članovi u pitanju, njih je uvijek bilo pet, sa izuzetkom 1868, kada ih je bilo šest. Četiri zajednice podijeljene po vjerskoj pripadnosti u Sarajevu ravnopravno su bile zastupljene među ovim članovima, a omjer je varirao. Muslimana su uvijek bila dvojica, osim 1868. kada su bila trojica. Kod nemuslimana uglavnom su bila dva pravoslavna (u salnamama oznaka *Ortodoks*) i jedan Jevrej (*Musevi*), dok je u nekim godinama i katolička zajednica imala svog člana. Vjerska pripadnost nemuslimanskih vijećnika nije naznačena u svim salnamama (u prvim uglavnom jeste, kasnije rjeđe), ali se na osnovu imena može pretpostaviti da je izvjesni Antoga 1870. i 1871. dolazio iz katoličke zajednice (*Latin*). Razlog manjeg broja katoličkih vijećnika bez sumnje leži u činjenici da su katolici bili najmalobrojnija zajednica u gradu, kako je gore navedeno, pa stoga se nisu uvijek mogli izboriti za mjesto u vijeću.

Kada je u pitanju socijalni status ili socijalna pripadnost izabranih članova gradskih vijeća, također možemo izvući određene zaključke na osnovu salnama. Najprije treba reći da su titule, redovno navođene uz imena, uglavnom označavale i socijalnu pripadnost te osobe. U tom smislu one sa titulom *beg* možemo označiti kao krupne zemljoposjednike. Titula efendije označavala je osobu koja je prošla osmanski obrazovni sistem ili je pripadala vjerskoj 'inteligenciji'. Na primjer, salname redovno pravoslavne mitropolite i jevrejske rabine označavaju titulom *efendi*.²⁵ Lokalna ugledna ili imućna lica, kao i

²⁵ Opširnije o Jevrejima u organima uprave u Bosanskom vilajetu vidjeti: Adnan Kadrić, *Jews in the State Agencies and Offices of the Bosnian Vilayat from 1868 to 1878 (A Framework of Understanding Issues of Minorities in the Ottoman*

oficiri vojske i žandarmerije (zaptija) označavani su titulom *aga*. Naravno, neophodno je ostaviti i prostora za odstupanja, kao i mogućnost da su pisari u nekim slučajevima možda napravili grešku pri pisanju.

U svakom slučaju, uzimajući u obzir gore navedeno, možemo vidjeti da su među izabranim muslimanima bila četvorica *aga* i tri *bega*. Nije bilo pripadnika svjetovne inteligencije među izabranim muslimanskim vijećnicima, ali su oni pokrivali sve funkcije na koje se stupalo imenovanjem (*blagajnik*, *pisar* i *dr.*). Svi nemuslimani su, razumljivo, bili lokalni uglednici, budući da nisu mogli dolaziti iz redova krupnih zemljoposjednika. Izuzetak je spomenuti ljekar *Filib-efendi* (*Filip?*). Sastav Gradskog vijeća Sarajeva za period 1866-1875. dat je u prilogu Tabela 1.

Gradska vijeća u sjedištima sandžaka

Gradska vijeća u sjedištima *mutesarifâ* počinju sa radom 1870. godine, sa izuzetkom *Novopazarskog sandžaka*, u čijem sjedištu je vijeće osnovano godinu kasnije. *Mostar*, *Travnik*, *Donja Tuzla*, *Banja Luka* i *Bihać* bile su centralne kaze *sandžaka*, tj. sjedišta njihovih *mutesarifâ*. Najveći grad među njima bio je *Mostar*, sjedište *mutesarifa Hercegovačkog sandžaka*. On je na popisu stanovništva 1879. godine imao 10.846 stanovnika. Od tog broja 6.421 bili su muslimani, 3.026 pravoslavci, 1.366 katolici i 35 Jevreji.²⁶ Procentualno, 59,20% stanovništva činili su muslimani, 27,90% pravoslavci, 12,59% katolici i 0,32% Jevreji. *Mostar* je bio grad koji je imao najpribližniji omjer muslimanskog, pravoslavnog i katoličkog stanovništva od svih centralnih gradova *sandžakâ*. U tom smislu je,

²⁶ Empire in the Second Half of the 19th Century), *OTAM* 33, Ankara, 2013, 95-111.
Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 106.

barem po slovu zakona, trebao imati i najpribližniji omjer izabраниh članova vijeća.

U pet godina koliko ih je u ovom radu uzeto u razmatranje, mostarsko Gradsko vijeće imalo je između osam i deset članova. Članovi sa savjetodavnom ulogom nisu uvijek bili prisutni. Tačnije, iako je vijeće imalo sve na početku navedene i zakonom predviđene savjetodavne članove, ni u jednoj godini razmatranog perioda nije se desilo da su svi oni istovremeno članovi vijeća. Tako je recimo inženjer bio u vijeću u prve dvije godine, a kasnije ga nije bilo, dok su ljekar i veterinar prisutni u posljednje dvije godine, a do tada ih nije bilo. Karakteristično za Gradsko vijeće Mostara je i to što je 1875. godine u njegovom sastavu bio i sekretar gradskog sirotišta (*Gurebâ Hastanesi Kâtibi*), što nije zabilježeno ni u jednoj drugoj kazi u cijelom vilajetu. Zanimljivo je također da ovo gradsko vijeće ni u jednoj godini nije imalo blagajnika. Izabраниh članova bilo je između četiri i šest, a omjer je odražavao vjersku strukturu stanovništva kaze Mostar u mjeri u kojoj je to bilo moguće. Muslimani su imali dva ili tri izabrana vijećnika, a pravoslavci i katolici najmanje po jednog u svakoj godini naznačenog perioda. Za razliku od Sarajeva, ovdje nije bilo izabраниh Jevreja, a razlog tome je njihova malobrojnost, koja im nije omogućavala da imaju člana vijeća.

Četiri različita predsjednika imalo je ovo gradsko vijeće, a svi su bili muslimani. U prve dvije godine predsjednik je dolazio iz žandarmerijskog oficirskog kadra – zaptijski binbaša, a potom tabor-aga.²⁷

²⁷ Tačnu ekvivalenciju osmanskih i modernih vojnih činova i vojnih jedinica teško je izvršiti. U doslovnom prevodu binbaša znači zapovjednik hiljade, tj. jedinice od hiljadu ljudi. Hiljadu ljudi može činiti bataljon ili puk. Prema tome, ekvivalent binbaši bio bi potpukovnik ili pukovnik. Tabor također može biti bataljon. Takvu ekvivalenciju izvršio je Johan Roskiéwicz u svojoj studiji o Bosni i Hercegovini. Prema tome, i tabor-aga također može biti potpukovnik. Vidjeti: Johann Roskiéwicz, *Studien über Bosnien und die*

Među imenovanim članovima muslimane, osim na mjestu predsjednika, redovno imamo na poziciji pisara. Veterinar je također bio musliman, dok je među inženjerima bilo i muslimana i kršćana. Ime ljekara u 1874. i 1875. godini uz sav uloženi trud nisam uspio pročitati, ali se čini da se radi također o nemuslimanskom imenu.

Kada su u pitanju izabrani članovi, po pet različitih osoba predstavljalo je muslimane i nemuslimane. Od tih pet, kod muslimana su bila dva pripadnika begovata i tri lokalna uglednika. Kod nemuslimana također su zabilježena dva imena sa titulom beg, što je inače bio vrlo rijedak slučaj. Sastav Gradskog vijeća Mostara dat je u prilogu Tabela 2.

Treće po veličini gradsko područje u Bosanskom vilajetu bila je Banja Luka, sjedište mutesarifa istoimenog sandžaka. Ona je 1879. godine imala 9.560 stanovnika, od čega su njih 6.747 bili muslimani, 1.893 pravoslavci, 1.006 katolici i 187 Jevreji.²⁸ U procentima to znači da su muslimani činili 67,72% gradskog stanovništva, pravoslavci 19,8%, katolici 10,52% i Jevreji 1,96%.

Gradskim vijećem Banje Luke²⁹ u pet godina naznačenog perioda predsjedavala su dva različita lica, obojica muslimani iz sloja begovata. Ukupno je članova vijeća u početku bilo dvanaest, ali se taj broj vidno smanjio nakon donošenja zakona 1871. godine, najprije na devet, a onda trajno na sedam. Karakteristika ovog gradskog vijeća su gradski farmaceut (*memleket eczacı*) i službenik za sastavljanje ugovora (*konturato memuru*), koje ne susrećemo ni u jednom drugom

Herzegovina, F. A. Brockhaus, Leipzig-Wien, 1868, 382.

²⁸ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 33.

²⁹ O sastavu Gradskog vijeća Banje Luke i izbornoj ravnopravnosti u njemu pisao sam u jednom ranijem radu. Dio teksta iz tog rada donosim i u ovom radu zbog njegove kompletnosti. Vidjeti: A. Krpić, Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti, 58.

gradskom vijeću. Od predviđenih savjetodavnih članova, samo su gradski ljekar i pisar bili prisutni. Broj izabranih članova u prvoj godini postojanja vijeća bio je šest, a u svim narednim godinama četiri. Izborna ravnopravnost ispoštovana je u svim slučajevima, osim 1873. godine, kada su bila tri muslimana i jedan nemusliman. Uz taj izuzetak, može se reći da su izabrani članovi oslikavali vjerski sastav gradskog stanovništva Banje Luke. Ukupno je bilo po šest različitih muslimanskih i nemuslimanskih vijećnika. Uglavnom su izabrani lokalni uglednici, sa izuzetkom dva pripadnika inteligencije. Sastav Gradskog vijeća Banje Luke dat je u prilogu Tabela 3.

Četvrta kaza po brojnosti gradskog stanovništva bio je Travnik. Gradsko područje Travnika 1879. godine imalo je 5.887 stanovnika. Od tog broja 3.482 bili su muslimani, 1.455 katolici, 576 pravoslavci i 374 Jevreji.³⁰ Muslimani su, dakle, procentualno činili 59,15% gradskog stanovništva u Travniku, što je njihov najmanji udio u gradskom stanovništvu jednog grada-sjedišta sandžaka. Katolici su činili 24,72% stanovništva ovog grada, pravoslavci 9,78%, a Jevreji 6,35%.

Ukupan broj članova travničkog gradskog vijeća varirao je između pet i osam. Sastav vijeća je tek u posljednjoj godini razmatranog perioda donekle bio u skladu sa onim što je zakon propisao. Ljekar je ušao u sastav gradskog vijeća tek u posljednjoj godini, dok inžinjera uopšte nije bilo. Veterinar je bio prisutan u posljednje dvije godine, a u posljednjoj se pojavljuje i blagajnik, s tim što je tu funkciju obavljalo isto lice koje je bilo i pisar. Vijećem su predsjedavala dva muslimana i to jedan pripadnik krupnog zemljoposjedničkog plemstva i jedan lokalni uglednik. Muslimani su također pokrivali i sve ostale neizborne pozicije (pisar, ljekar, veterinar).

Izabranih vijećnika bilo je tri ili četiri i uvijek su uključivali

³⁰ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 61.

pripadnike sve četiri zajednice, u pravilu po jednog iz svake od njih. Izuzeci su dvije godine u kojima su bila po tri izabrana vijećnika, pa tada nije bilo izabranog muslimana, a u drugom slučaju izabranog katolika. Pogledamo li gore navedenu vjersku strukturu stanovništva grada Travnik, možemo reći da je sastav gradskog vijeća bio usklađen sa demografskom slikom. Ipak, izostanak muslimanskog vijećnika (1873) i katoličkog (1875) možemo smatrati odstupanjem, budući da je muslimana u gradu bilo daleko najviše, a da je katolika bilo više nego pravoslavaca i Jevreja. Jedno objašnjenje ovog odstupanja može biti to da su u trenutku sastavljanja salnama dotična vijećnička mjesta bila privremeno upražnjena. Drugo objašnjenje može biti da je izborno tijelo „zakazalo“ na izborima.

U travničkom gradskom vijeću imamo zanimljiv slučaj da su izabrani vijećnici iz svih zajednica uvijek bile iste osobe: izvjesni Hadži Ibrahim-aga iz reda muslimana, Anto-aga iz reda katolika, Cvijo-aga iz reda pravoslavaca i Eizere-aga iz reda Jevreja.³¹

Donja Tuzla bila je peti grad u Bosanskom vilajetu po broju stanovnika. Na popisu stanovništva 1879. njeno gradsko područje imalo je 5.119 stanovnika, od kojih su 3.918 bili muslimani, 947 pravoslavci, 237 katolici i 17 Jevreji.³² U procentima to znači da su muslimani činili 76,54% gradskog stanovništva, pravoslavci 18,5%, katolici 4,63% i Jevreji samo 0,33%.

Gradsko vijeće Donje Tuzle imalo je između sedam i devet članova. Od savjetodavnih članova tu su bili samo pisar u svim godinama i ljekar od 1873. godine. Inženjera i blagajnika nije bilo ni u jednom slučaju, pa možemo reći da je sastav ovog gradskog vijeća odstupao od zakonskog

³¹ Adnan Kadrić je u svom radu o Jevrejima u upravnim organima Bosanskog vilajeta ime ovog Jevreja naveo kao Ezre-aga (A. Kadrić, *Jews in the State Agencies*, 102-106.)

³² Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 83.

propisa, ali je bio konstantan. Vijećem su u prve dvije godine predsjedavali oficiri žandarmerije, a nakon toga civilna lica sa titulom age i efendije. Na svim neizbornim pozicijama bili su muslimani.

Na izbornim pozicijama također imamo stabilan odnos. Pet izabranih vijećnika bilo je u svim godinama, osim u posljednjoj (četiri). Muslimani su uvijek imali dva izabrana vijećnika, pravoslavci također dva osim te posljednje godine kada je bio jedan, a katolici u svim godinama po jednog. Izborna ravnopravnost je, prema tome, ovdje skoro bez izuzetka ispoštovana, budući da je sastav gradskog vijeća oslikavao demografsku sliku grada. Jevreja nije bilo, što je sasvim razumljivo ako se u obzir uzmu gore navedeni podaci sa popisa stanovništva. Posmatrajući izborne pozicije, kod muslimana i pravoslavaca susrećemo po četiri (pod pretpostavkom da su navedeni Hašim-aga i Hašim-efendi jedna te ista osoba), a kod katolika tri različita lica. Od izabranih muslimana, dvojica su bili krupni zemljoposjednici, a druga dvojica lokalni uglednici. Cijeli sastav Gradskog vijeća Donje Tuzle dat je u prilogu Tabela 5.

Među bosanskohercegovačkim kazama koje su bile sjedišta mutesarifa, odnosno centri sandžaka, najmanje gradsko područje imao je Bihać. Ovaj grad je na prvom austrougarskom popisu stanovništva imao 3.097 stanovnika. Muslimana je od toga bilo 2.594, pravoslavaca 258, katolika 173 i Jevreja 72.³³ Bihać je po ovome bio grad sa najdominantnijom muslimanskom većinom i grad sa najmanjim procentualnim udjelom pravoslavnog stanovništva.

Ukupno je uvijek bilo sedam ili osam članova gradskog vijeća u Bihaću, s tim što su u salnami za 1874. godinu naznačena tri u tom trenutku upražnjena mjesta. Ljekara, inženjera i blagajnika ni u jednoj godini nije bilo u ovom gradskom vijeću. Svi predsjednici i pisari bili

³³ Glavni pregled političkoga razdieljenja Bosne i Hercegovine, 47.

su muslimani i svi su pripadali krugu inteligencije, osim jednog oficirskog lica.

Izabranih vijećnika bilo je pet ili šest, sa izuzetkom 1874. godine kada su navedena samo tri imena, ali je isto toliko mjesta ostala prazno, pa možemo reći da je i tada bilo šest izabranih vijećnika. Sve četiri zajednice imale su svoje izabrane vijećnike, ali ne u svakoj godini. Muslimana je uvijek bilo dva ili tri, a ukupno je pet različitih lica dolazilo iz ove zajednice. Zanimljivo je da su svi bili lokalni uglednici. Salname za prve dvije godine naznačenog perioda navode i vjersku pripadnost nemuslimanskih vijećnika, tako da sa sigurnošću znamo da su pravoslavci, katolici i Jevreji također imali vijećnike iz svojih redova. Kasnije salname ne donose te oznake, pa se iz samih imena u ovom slučaju ne može sa sigurnošću utvrditi kojoj zajednici je koji vijećnik pripadao, budući da su imena koja su navedena korištena i kod pravoslavaca i kod katolika (Pero, Luka, Ivan). Osim toga, tu su dva imena koja su u najmanju ruku nejasna, koja možda nisu ispravno ni navedena, ali koja sam pročitao najbolje što sam mogao (Mićo-aga (ميچو) i Bjelkan-aga (بيلقان ili بيلقان)). Sastav Gradskog vijeća Bihaća u cijelosti je dat u prilogu Tabela 6.

Sedma kaza koja je bila sjedište jednog sandžaka u Bosanskom vilajetu bila je Sjenica, u kojoj je odsjedao mutesarif Novopazarskog sandžaka. U ovom slučaju podaci sa popisa stanovništva iz 1879. godine nam ne mogu pomoći, budući da Novopazarski sandžak nije bio pod austrougarskom upravom. Prema tome, nemamo tačne podatke o demografskoj slici sjeničkog gradskog područja. Donekle od pomoći mogu biti podaci koje je ostavio Vasa sredinom šezdesetih godina 19. stoljeća. U cijeloj kazi Sjenica 1864. godine bilo je 3.786 muškaraca (tj. oko 7.572 stanovnika oba spola), od čega je muslimana bilo 1.813 muškaraca (oko 3.626 ukupno), a kršćana zajedno

(uglavnom pravoslavaca) 1.955 (oko 3.910 ukupno).³⁴ Ovi podaci nam omogućavaju da bar približno imamo predstavu o omjeru muslimana i nemuslimana u Sjenici. Ipak, iako je omjer u cijeloj kazi približno jednak, to ne mora nužno značiti da je takav omjer bio i u užem gradskom području. Primjer toga je, recimo, Banja Luka, gdje su pravoslavci bili većina u cijeloj kazi, ali su u gradu, kako smo ranije vidjeli, muslimani bili većinska zajednica. U svakom slučaju, bez više podataka ne možemo izvući precizne zaključke o demografskoj slici gradskih područja u Novopazarskom sandžaku.

Za razliku od ostalih centralnih kaza sandžaka, gradsko vijeće Sjenice osnovano je 1871. godine. Vijeće je imalo od pet do sedam članova, s tim što su u posljednjoj godini u vijeću bila još trojica pripravnika (*mülazimin*). Osim predsjednika i izabranih članova, pojavljuju se još samo pisar i ljekar. Svi predsjednici vijeća i ovdje su bili muslimani, kao i pisari, dok je ljekar bio pravoslavac. Tri različita lica su bila na mjestu predsjednika vijeća, od čega su dvojica dolazili iz redova inteligencije, uz jednog lokalnog uglednika. Izabranih članova uglavnom je bilo četiri, osim jedne godine kada ih je bilo tri. Omjer je, izuzevši tu godinu, uvijek bio dva prema dva. S obzirom da katoličkog i jevrejskog stanovništva faktički nije ni bilo u ovoj kazi, razumljivo je da su izabrani vijećnici dolazili iz redova muslimanskog i pravoslavnog stanovništva. Muslimane su predstavljala četiri različita lica, od kojih je jedan bio krupni zemljoposjednik, a trojica lokalni uglednici, dok su pravoslavce predstavljala tri različita lica. Sastav Gradskog vijeća Sjenice u periodu od 1871. do 1875. godine predstavljen je u prilogu Tabela 7.

Gradska vijeća u ostalim kazama

Osim kaza koje su bile sjedište valiije ili mutesarifa, gradska vijeća su

³⁴ P. Vasa, *Bosna i Hercegovina*, 29.

osnovana u još sedamnaest kaza u Bosanskom vilajetu zaključno sa 1875. godinom. Gledajući po sandžacima, najviše gradskih vijeća u ovim ostalim kazama osnovano je u Novopazarskom sandžaku (sedam), a potom u Banjalučkom i Zvorničkom (po tri). U Sarajevskom i Hercegovačkom sandžaku, osim centralne kaze, samo još po dvije kaze su imale svoje gradsko vijeće, dok u Travničkom i Bihaćkom sandžaku gradskih vijeća nije bilo u ostalim kazama. Geografski posmatrano, uočljivo je da je najveća stopa osnovanih gradskih vijeća na jugoistoku vilajeta, a najmanja na sjeverozapadu. To se u potpunosti uklapa u Saharino zapažanje spomenuto na početku teksta o poveznici između stope osnovanih gradskih vijeća i geografskom položaju određene oblasti. To je, dakle, vrijedilo za cijeli osmanski Balkan, a vidimo da je vrijedilo i unutar samog Bosanskog vilajeta.

Uzmemo li drugu Saharinu tvrdnju – da je broj gradskih vijeća bio veći u područjima gdje je bilo nešto više nemuslimana, dobijamo pak nešto šareniju sliku. Omjer muslimanskog i kršćanskog stanovništva u sandžacima Bosanskog vilajeta približno je jednak u većini slučajeva. Konkretno, prema podacima iz 1871. godine,³⁵ u Sarajevskom sandžaku taj omjer je u procentima iznosio – radi jednostavnosti zaokružiti ćemo brojke – 55 prema 41 u korist muslimana; u Zvorničkom 51 prema 46 u korist muslimana; u Bihaćkom 53 prema 45 u korist muslimana; u Travničkom 52 prema 46 u korist kršćana; u Hercegovačkom 50 prema 48 u korist kršćana. Jedina značajnija odstupanja su Banjalučki sandžak, gdje je omjer iznosio 66 prema 33 u korist kršćana, te Novopazarski sandžak, u kojem je omjer bio 62 prema 36 u korist muslimana. Povežemo li ove podatke sa ranije navedenim podacima o broju osnovanih gradskih vijeća po sandžacima, primjećujemo da druga Saharina tvrdnja nije

³⁵ S. V. B. 1288, 134-135.

održiva bar kada je Bosanski vilajet u pitanju. Sandžaci sa približno jednakim omjerom muslimanskog i kršćanskog stanovništva nemaju jednaku stopu osnovanih gradskih vijeća. U Sarajevskom i Zvorničkom sandžaku 42%, odnosno 44% kaza imale su gradska vijeća, dok su u Hercegovačkom, Travničkom i Bihaćkom sandžaku ti procenti značajno niži (redom: 27%, 16%, 12%; brojke su zaokružene). Osim toga, sandžak sa najvećim procentualnim udjelom muslimanskog stanovništva je ujedno i sandžak sa najviše osnovanih gradskih vijeća (8/10, tj. 80%). Saharina tvrdnja je primjenjiva samo u slučaju Banjalučkog sandžaka, gdje je također 80% kaza imalo svoje gradsko vijeće prije početka Hercegovačkog ustanka (4/5). Prema tome, možemo sa sigurnošću zaključiti da u Bosanskom vilajetu nije postojala korelacija između stope osnovanih gradskih vijeća i udjela kršćanskog stanovništva u odgovarajućem sandžaku.

Nakon što smo utvrdili da je udaljenost od Istanbula zaista igrala ulogu u (ne)osnivanju gradskih vijeća, a vjerska struktura stanovništva nije, nameće se pitanje od čega je zavisilo da li će jedna kaza imati gradsko vijeće? To se čini mnogo kompleksnijim pitanjem, jer izvori korišteni u ovom radu ne daju odgovor. Uzmimo u obzir sljedeće. Prvo, ostavimo na trenutak Novopazarski sandžak po strani. Tamo je osam od deset kaza imalo svoje gradsko vijeće. Vijeća nisu osnovana samo u Kolašinu i Trgovištu. Jedan od razloga za to možda nam otkriva jedan navod iz zvaničnog vilajetskog lista. Naime, govoreći o jednoj drugoj obližnjoj kazi (Nikšić), zapisano je sljedeće: „*Premda bi trebalo da se ovakve građevine podižu troškom prihoda beledije, no pošto je rečeno žiteljstvo prošlim ratom toliko oštećeno, da se carskom milošću i prehranjuje, to u tom mjestu ne može biti govora o belediji (...)*“³⁶ Dakle, loša socijalna situacija u kazi mogla je biti

³⁶ Bosna, 214, Sarajevo, 14/26. jula 1870. Beledija koja se spominje je *belediye*

jedan od razloga što ta kaza nije imala gradsko vijeće. Međutim, to sigurno ne može biti presudan razlog, jer drugi slučajevi se ne uklapaju u to. Teško bi bilo zamisliti da, recimo, Bijeljina ili Gračanica, razvijena trgovačka mjesta, nisu imala dovoljno prihoda da osnuju svoje gradsko vijeće.³⁷

Pogledamo li koje su kaze imale gradsko vijeće, a koje ne, vrlo je teško donijeti zaključak šta je bio presudan faktor u (ne)osnivanju vijeća. Broj stanovništva također ne nudi odgovor. Jednostavno, ne nazire se bilo kakav obrazac. Konkretno, neračunajući Novopazarski sandžak, u Bosanskom vilajetu je deset kaza imalo gradsko vijeće.

Prema popisu stanovništva iz 1879. godine, najmanje gradsko područje među njima imala je kaza Višegrad (1.142 stanovnika), a najveće Tešanj (5.372 stanovnika). Od Višegrada su veća gradska područja imali Fojnica, Kreševo, Kladanj, Cazin, Stari Majdan, Gornja Tuzla (svi do 2.000), zatim Vareš, Novi, Petrovac, Zenica i Foča (do 3.000), Gračanica (do 4.000), potom Prijedor i Livno (do 5.000), te u konačnici Bijeljina sa preko 6.000 stanovnika. Izuzimajući Gradišku, Tešanj i Visoko, sve kaze koje su imale gradsko vijeće, a nisu bile centri sandžaka, imale su gradska područja sa manje od 3.000 stanovnika. To znači da imamo tri grada bez gradskog vijeća koji su bili veći od većine gradova sa gradskim vijećima, te Bijeljinu, koja je bila veći grad od svih gradova sa gradskim vijećima. Štaviše, Bijeljina je imala veće gradsko područje čak i od nekih gradova koji su bili centri sandžaka, poput Bihaća, Donje Tuzle i Travnika. Veličina gradskih područja, prema tome, također nije bila presudan faktor u

meclisi, tj. gradsko vijeće.

³⁷ Primjera radi, Gračanica je imala pet sedmičnih bazara, više nego ijedna druga kaza u Zvorničkom sandžaku. S. V. B. 1284, 91.; S. V. B. 1285, 103. Bijeljina je pred Hercegovački ustanak imala više dućana i hanova od bilo koje druge kaze u Zvorničkom sandžaku. S. V. B. 1292. 138.

osnivanju gradskih vijeća.³⁸

Sada ćemo se vratiti gradskim vijećima pojedinačno, te hronološkim redom predstaviti preostala gradska vijeća. Počet ćemo sa Novopazarskim sandžakom, budući da su prva gradska vijeća u kazama koje nisu bili centri sandžaka osnovana upravo u ovom sandžaku. Riječ je o kazama Novi Pazar i Taslidža, čija su gradska vijeća osnovana iste godine kada i ono u Sjenici, centru ovog sandžaka.

Gradsko vijeće u Novom Pazaru imalo je između četiri i šest članova u četverogodišnjem periodu koji nas ovdje zanima. Osim predsjednika i izabranih vijećnika, samo su pisari bili prisutni, dok drugih članova propisanih zakonom nije bilo. Svi predsjednici i pisari bili su muslimani, pripadnici inteligencije, uz jednog bega na poziciji predsjednika. Broj izabranih članova je varirao između dva i četiri, a ni omjer muslimanskih i nemuslimanskih vijećnika nije bio stabilan. U prvoj godini od tri izabrana vijećnika svi su bili muslimani, a u narednim godinama svaki put je bio samo po jedan kršćanski vijećnik. Šest različitih lica bili su muslimanski vijećnici, a svi su bili lokalni uglednici, dok su kršćane predstavljala dva lica. Sastav Gradskog vijeća Novog Pazara dat je u prilogu Tabela 8.

Nije mnogo drugačije bilo ni u Pljevljima, tadašnjoj Taslidži. Najveća odstupanja broja članova vijeća zabilježena su ovdje – od tri do osam. Drugih članova vijeća ni ovdje nije bilo. Pozicije predsjednika i pisara u svim slučajevima pripadale su muslimanima. U svakoj godini drugo lice je predsjedavalo vijećem, a među njima su bila tri lokalna uglednika i jedan krupni zemljoposjednik, dok su na pisarskoj poziciji bez izuzetka bili pripadnici inteligencije. Gore spomenuto odstupanje u broju članova rezultat je nejednakog broja

³⁸ Za podatke o broju stanovništva koji se navode u ovom paragrafu vidjeti: Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine.

izabranih članova. U prvoj godini je samo jedno ime navedeno, a u drugoj čak šest. Tada su četiri muslimana izabrana u vijeće i dva pravoslavca, dok je u posljednje dvije godine izborna ravnopravnost dosljedno ispoštovana omjerom dva prema dva. Po četiri različite osobe pokrivala su pozicije izabranih vijećnika iz redova muslimana i kršćana, preciznije pravoslavaca, budući da katolika generalno u Novopazarskom sandžaku skoro da nije ni bilo. Kod muslimana, od te četvorica, dvojica su bili krupni zemljoposjednici i dvojica lokalni uglednici. Članovi Gradskog vijeća Taslidže navedeni su u prilogu Tabela 9.

Budući da salnama za 1872. godinu nije bila dostupna pri pisanju ovog rada, gradska vijeća ćemo dalje pratiti od 1873. godine. Te godine bilo je još sedam novih gradskih vijeća. Jedno od njih osnovano je u Mitrovici u Novopazarskom sandžaku, na krajnjem jugoistoku Bosanskog vilajeta. U tri godine razmatranog perioda ovo vijeće imalo je četiri ili pet članova, od čega su dva ili tri činili izabrani vijećnici. Uz njih i predsjednike, zabilježeni su pisar i blagajnik, ali samo po jednom. U prvoj godini zabilježena su dva izabrana člana, a kasnije tri. U svim slučajevima tu su bili predstavnici obje dominantne zajednice. Iako se radi o kraćem periodu i malom broju izabranih članova, ipak su se čak četiri lica promijenila kao predstavnici muslimana, od čega su trojica bili lokalni uglednici, a jedan pripadnik inteligencije. Pravoslavce su predstavljala dva različita lica. Popis članova Gradskog vijeća Mitrovice nalazi se u prilogu Tabela 10.

Ostala gradska vijeća osnovana (do) 1873. godine, njih sedam, odnose se na teritoriju moderne Bosne i Hercegovine. To nam je značajno jer nam ponovo omogućava da pratimo odnos izabranih vijećnika i zajednica u gradskim područjima iz kojih su oni dolazili. U Sarajevskom sandžaku gradska vijeća osnovana su u Višegradu i

Visokom. Kako je ranije navedeno u vezi Višegrada, ovo je po broju stanovnika kaza sa najmanjim gradskim područjem koja je imala gradsko vijeće. Prema popisu iz 1879. godine, u gradu je živjelo samo 1.142 stanovnika, od čega su njih 906 bili muslimani, 199 pravoslavci i 37 Jevreji.³⁹ Skoro četiri petine (79,33%) gradskog stanovništva su, dakle, činili muslimani; 17,43% pravoslavci i 3,24% Jevreji. Gradsko vijeće Višegrada stalno je imalo četiri člana i to izabrana. Nisam mogao utvrditi da li su pisari napravili grešku, pa su u dvije salname propustili navesti predsjednika vijeća, ili njega zaista nije ni bilo. U posljednjoj godini razmatranog perioda kao predsjednik vijeća naveden je kajmakam kaze, tako da je moguće da se ovdje zaista radilo o nekom posebnom slučaju. Omjer članova vijeća po vjerskoj pripadnosti je, u svakom slučaju, bio tri muslimana i jedan pravoslavac. Po četiri različite osobe iz obje zajednice služile su kao vijećnici. Među muslimanima su bila po dvojica krupnih zemljoposjednika i lokalnih uglednika. Uzimajući u obzir odnos zajednica u gradu, može se utvrditi da je izborna ravnopravnost u Gradskom vijeću Višegrada ispoštovana po principu proporcionalnosti.

Kada je Visoko u pitanju, u sve tri godine vijeće je imalo po šest članova, od kojih su četiri bili izabrani vijećnici. Predsjedavali su izvjesni Abdi-aga i Omer-aga, a pisarsku dužnost obavljao je izvjesni Omer-efendi. Izborne pozicije ravnopravno su raspoređene između muslimana i kršćana. Iako nema oznaka *Latin* ili *Ortodoks* uz imena, izvjesno je da se radi o pravoslavcima. To je i razumljivo ako se uzme u obzir da su na popisu stanovništva 1879. godine pravoslavci činili 29,32% gradskog stanovništva (brojem 1.233), a katolici tek 4,49% (brojem 189). Većinu su i u ovom gradskom području činili mus-

³⁹ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 29.

limani, kojih je bilo 2.933 od ukupno 4.205 stanovnika (69,75%).⁴⁰ Među muslimanima su četiri, a među pravoslavicima tri lica služila kao vijećnici. Od ta četiri muslimana po dvojica su bili krupni zemljoposjednici i lokalni uglednici. Gradsko vijeće Visokog je među onima u kojima je najdosljednije ispoštovan princip izborne ravnopravnosti. Popis članova ova dva Sarajevskom sandžaku pripadajuća gradska vijeća donosimo u prilogu Tabela 11.

Na području Zvorničkog sandžaka, 1873. godine su gradska vijeća imale kaze Brčko i Zvornik. Riječ je o dva približno jednaka gradska područja. Brčansko je na popisu 1879. godine imalo 2.901 stanovnika, dok je zvorničko imalo 2.512 stanovnika. Od toga, u slučaju Brčkog 1.843 stanovnika gradskog područja bili su muslimani, 919 pravoslavci, 93 katolici i 46 Jevreji,⁴¹ dok je u gradskom području Zvornika živjelo 1.809 muslimana, 653 pravoslavca i 50 Jevreja.⁴² Muslimani su, dakle, i u ova dva gradska područja činili apsolutnu većinu (63,53% u Brčkom; 72,01% u Zvorniku), a od ostalih zajednica u značajnijoj mjeri bili su zastupljeni samo pravoslavci (31,68% u Brčkom; 26% u Zvorniku). Katolici su činili 3,21% gradskog stanovništva u Brčkom, a u Zvorniku ih nije bilo, dok su Jevreji činili manje od 2% gradskog stanovništva u oba slučaja.

Sastav gradskih vijeća u ova dva grada se u mnogome razlikuje. Brčko je, poput Višegrada, bilo bez predsjednika, ali i bez drugih članova po funkciji. Samo po dva izabrana člana u sve tri godine razmatranog perioda činila su ovo gradsko vijeće. U sva tri slučaja tu su bili po jedan musliman i jedan pravoslavac. Iako sastav ovog vijeća ni približno nije oslikavao ono što je zakonom propisano, bar se, na

⁴⁰ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 25.

⁴¹ Isto, 85.

⁴² Isto, 101.

ovom malom uzorku, može reći da je izborna ravnopravnost bila ispoštovana. U slučaju Zvornika imamo drugačiju sliku. Prvo, iz nekog razloga u salnami za 1874. godinu nema Gradskog vijeća Zvornika. To je vrlo neobično, jer su njegovi članovi zabilježeni i godinu prije i godinu poslije. U te dvije zabilježene godine, vijeće je imalo pet, odnosno sedam članova, navedeno je ime predsjednika, izabranih članova je bilo tri, a potom pet, a tu su još bili i blagajnici. Prema tome, sastav zvorničkog gradskog vijeća je u mnogome dosljednije oslikavao slovo zakona u poređenju sa brčanskim gradskim vijećem. Vijećem je predsjedavalo jedno lice, izvjesni Idriz-efendi, a i na pozicijama blagajnika bili su u oba slučaja muslimani. Pet različitih osoba bili su izabrani vijećnici, od čega trojica muslimana i dva pravoslavca. Od muslimana, jedan je bio lokalni uglednik, a dvojica pripadnici inteligencije. Izborna ravnopravnost je i u ovom vijeću, bez obzira na njegov nepotpun sastav, također ispoštovana. Sastav gradskih vijeća Brčkog i Zvornika dat je u prilogu Tabela 12.

Tri gradska vijeća osnovana su 1873. godine i u Banjalučkom sandžaku, u kazama Gradiška, Tešanj i Žepče. O njima sam pisao ranije u jednom radu,⁴³ pa ću ovdje sažeto iznijeti samo zaključke o pitanjima koja pratimo kroz ovaj rad. Članova po funkciji nije bilo ni u jednom vijeću. Uz predsjednike, izabranih članova u Žepču bilo je tri, a u Gradišci i Tešnju po dva, u sve tri godine.⁴⁴ Predsjednici vijeća dolazili su iz redova inteligencije u Tešnju i Žepču, odnosno lokalnih uglednih lica u Gradišci. Razlike su prisutne i u pogledu izabranih članova. U Gradišci su oba izabrana člana u svim godinama bili kršćani, po jedan iz pravoslavne i katoličke zajednice. U Tešnju je

⁴³ A. Krpić, *Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti*, 59-60.

⁴⁴ U prethodno citiranom radu, u tekstu je napravljen previd u slučaju Tešnja. Ovim tekstom se ispravlja ta greška.

jedan član bio musliman, a drugi pravoslavac. Katolici su, prema tome, bili bez vijećnika, a razlog tome leži u činjenici da ih je bilo skoro dvostruko manje nego pravoslavaca u užem gradskom području. U Žepču, koje je imalo najdominantniju muslimansku većinu među ova tri grada, sva tri izabrana vijećnika bili su muslimani. Budući da je i predsjednik, kao i u drugim vijećima, također bio musliman, to znači da je ovo gradsko vijeće bilo bez nemuslimanskih članova, što je bilo u suprotnosti sa zakonskim odredbama. Izborna ravnopravnost je, prema tome, najdosljednije ispoštovana u Gradskom vijeću Tešnja, donekle u Gradišci (gdje nije bilo muslimanskih vijećnika, ali su oni bili na poziciji predsjednika), dok u Žepču uopšte nije ispoštovana. Sastav ova tri gradska vijeća dat je u prilogu Tabela 13.

Osnivanje gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu nastavljeno je i 1874. godine. Šest novih vijeća počelo je sa radom te godine, od čega dva u Hercegovačkom sandžaku. To su, dakle, prva gradska vijeća u ovom sandžaku izuzimajući centralnu kazu. Ona su osnovana u Stocu i Ljubuškom. Riječ je o dvije kaze sa gradskim područjima približno jednake veličine. Na popisu 1879. godine Stolac je imao 2.766 stanovnika užeg gradskog područja, a Ljubuški 2.617. Većinu su u oba grada činili muslimani, s tim što je ona bila mnogo izraženija u Ljubuškom nego u Stocu. Muslimani su u Ljubuškom činili čak 93,85% stanovništva gradskog područja (brojem 2.456), a u Stocu 67,32% (brojem 1.862). Od nemuslimanskih zajednica, najviše je bilo pravoslavaca. U Ljubuškom ih je bilo 131 (5,01%), uz 57 katolika (2,18%) i 3 Jevreja. U Stocu su pravoslavci činili četvrtinu stanovništva (25,85%, brojem 715), a i katolika je bilo nešto više (6,83%, brojem 189), dok jevrejskog stanovništva ovdje nije bilo.⁴⁵

⁴⁵ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 119. i 122

Izabranih članova vijeća u oba grada uvijek je bilo jednako iz reda muslimana i nemuslimana, u omjeru dva prema dva. Izuzetak je 1875. godina u Stocu, kada je naveden samo po jedan izabrani član, s tim što je izvjesno da su dva mjesta ostala upražnjena u trenutku pisanja salname. U Stocu su uz izabrane članove bili i predsjednici, tako da je u obje godine bilo po pet članova vijeća. U Ljubuškom to nije bio slučaj. Predsjednika vijeća ili nije bilo ili su pozicije u trenutku pisanja bile upražnjene, a osim izabranih članova ovo vijeće je imalo i gradskog ljekara, što je jedini zabilježeni slučaj među kazama koje su svoje gradsko vijeće dobile u posljednje godine pred početak Hercegovačkog ustanka. Tri različita lica iz muslimanske zajednice služila su kao izabrani vijećnici u Stocu, a dva u Ljubuškom, dok su kod nemuslimana u oba slučaja bila po dva lica. Na osnovu imena ne može se sa sigurnošću utvrditi iz koje od kršćanskih zajednica su dolazili ovi vijećnici. Kad su muslimanski vijećnici u pitanju, uglavnom je bilo riječ o lokalnim uglednim licima, sa izuzetkom jednog krupnog zemljoposjednika. Sastav gradskih vijeća Stoca i Ljubuškog dat je u prilogu Tabela 14.

Preostala četiri gradska vijeća osnovana 1874. godine odnose se na Novopazarski sandžak, a riječ je o kazama Prijepolje, Nova Varoš, Bijelo Polje i Berane. Ova gradska vijeća imala su po pet ili šest članova, sa izuzetkom Bijelog Polja u 1874. godini, kada su tu bila četiri člana. Sastav ovih vijeća bio je poprilično ujednačen. Ni u jednom slučaju nisu zabilježene anomalije, koje smo ranije vidjeli u nekim vijećima, da nije bilo predsjednika. Osim izabranih članova, sva vijeća imala su i pisare, ali samo u 1875. godini. Jedino odstupanje, prema tome, imamo u broju izabranih vijećnika u Bijelom polju. Tu ih je u obje godine bilo po tri, a u ostalim vijećima po četiri. Omjer izabranih vijećnika u pravilu je bio dva prema dva, a u Bijelom Polju dva prema jedan, posmatrajući vijećnike po vjerskoj pripadnosti.

Prema tome, izborna ravnopravnost je dosljedno provedena u ova četiri gradska vijeća u Novopazarskom sandžaku, sa minimalnim odstupanjem. Muslimanski vijećnici su pretežno bili lokalni uglednici, sa samo jednim krupnim zemljoposjednikom zabilježenim u Bijelom Polju. Nemuslimanski vijećnici su u svim slučajevima bili pravoslavci, što je i jasno razumljivo kad se uzme u obzir demografska slika cjelokupnog Novopazarskog sandžaka, kao i njegovih kaza pojedinačno. Iako nemamo podatke za gradska područja posebno, oni nam u ovom slučaju nisu ni potrebni, jer je prema podacima iz 1871. godine u ovom sandžaku živjelo ukupno samo 40 Jevreja. Katolika uopšte nije bilo, a osim 742 Roma, sve ostalo su bili muslimani i pravoslavci.⁴⁶ Sastav ova četiri gradska vijeća dat je u prilogu Tabela 15.

U godini početka Hercegovačkog ustanka, sa kojom se i završava razmatrani period u ovom radu, osnovano je još samo jedno gradsko vijeće. Riječ je o Gradačcu u Zvorničkom sandžaku. Vijeće je imalo šest članova. Na čelu je bio lokalni buljuk-aga Abdi-aga, a tu su bili još i pisar i blagajnik, obojica pripadnici inteligencije i također muslimani. Preostala tri člana bili su izabrani vijećnici, od čega su dvojica lokalnih uglednika predstavljala muslimane, a treći član je dolazio iz pravoslavne zajednice. Takav omjer izabranih vijećnika je razumljiv, jer je na popisu stanovništva 1879. godine gradsko područje Gradačca imalo muslimansku većinu od 81,61% (brojem 2.143 od ukupno 2.626 stanovnika). Pravoslavci su činili 12,87% stanovništva (brojem 338), a katolici 4,8% (brojem 126), dok je Jevreja bilo ispod jednog procenta.⁴⁷ Očigledna brojčana prednost je omogućila pravoslavcima da dobiju jedno vijećničko mjesto u Gradačcu ispred ostalih nemuslimanskih zajednica. Sastav ovog gradskog vijeća donosimo u prilogu Tabela 16.

⁴⁶ S. V. B. 1288, 134-135.

⁴⁷ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 88.

Sumarni pregled gradskih vijeća

Na osnovu naprijed navedenih podataka proizlaze mnogi zaključci. Ukratko ćemo, najprije, pokušati predstaviti sumarnu sliku gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu po pitanjima koja smo pratili u ovom radu. S obzirom na očiglednu razliku u sastavima gradskih vijeća u vilajetskom glavnom gradu i centrima kaza sa jedne, te gradskih vijeća u ostalim kazama sa druge strane, praktično je posmatrati ih kao dvije grupe.

Uočljivo je da su gradska vijeća u centralnim kazama sandžaka, računajući i Sarajevo kao vilajetski glavni grad i centar Sarajevskog sandžaka, imala veći ukupan broj članova. On je varirao od pet, koliko je minimalno zabilježeno u Travniku i Sjenici, do dvanaest, koliko je u jednom slučaju zabilježeno u Banjoj Luci. Broj izabranih članova vijeća varirao je od 3 do 6, s tim što je u prosjeku bilo njih 5. Osim njih, članovi po funkciji nisu prisutni u svim vijećima. Samo je u Sarajevu u posljednje tri godine razmatranog perioda vijeće imalo sve članove po funkciji (pisar, blagajnik, ljekar i inženjer) koje je zakon propisao. U ostalim vijećima to nije bio slučaj, a najmanje ovih članova bilo je u Bihaću – samo pisari. Najkonstantniji sastav vijeća zabilježen je u Donjoj Tuzli. Broj različitih predsjednika vijeća kretao se od dva (Travnik), do četiri (Sarajevo, Mostar). Na ovim pozicijama bez izuzetka bili su muslimani, a u socijalnom smislu najčešće su dolazili iz redova inteligencije, dok je približno jednako bilo krupnih zemljoposjednika i lokalnih uglednih lica. Dva su osnovna razloga za to što nije bilo nemuslimana na pozicijama predsjednika vijeća. Prije svega, muslimani su bili dominantna većina u gradskim područjima u centralnim kazama sandžaka. Drugo, osmanska vlast generalno nije tolerisala kršćane na ovim pozicijama, što vidimo po tome da kršćani nisu predsjedavali gradskim vijećima čak ni u onim gradovima gdje su

činili većinu u nekim drugim dijelovima carstva.⁴⁸ Dalje govoreći o vjerskoj slici, možemo konstatovati da je omjer izabranih vijećnika uglavnom odgovarao demografskoj slici odgovarajući gradskih područja. U tom smislu, kada je riječ o gradskim vijećima u centralnim kazama sandžaka, uočljivo je da je izborna ravnopravnost uglavnom ispoštovana. Tamo gdje su nemuslimanske zajednice činile značajniji dio gradskog stanovništva, uglavnom su i imale svoje predstavnike u vijećima. Kada je riječ o socijalnoj pripadnosti izabranih vijećnika, nju možemo pratiti kod muslimana. Ubjedljivo najviše, čak dvije trećine, bilo je lokalnih uglednih lica, značajno manje krupnih zemljo-posjednika, a veoma malo pripadnika inteligencije. Nemuslimane su predstavljala ugledna lica iz njihovih zajednica. Što se tiče neizbornih pozicija, u velikoj većini slučajeva njih su pokrivali muslimani. Nemuslimane i kada zatičemo na ovim pozicijama, uglavnom se radi o pozicijama ljekara, veterinarara ili inženjera, dok su pisarske funkcije uz samo dva izuzetka obavljali muslimani iz sloja inteligencije.

Ove zbirne ocjene možemo donijeti i za gradska vijeća u ostalim kazama, tj. onim koje nisu bile centri sandžaka. Ukupan broj članova u ovim vijećima varirao je između dva i osam, s tim što su te dvije krajnje cifre zabilježene samo po jednom. U prosjeku je broj članova iznosio četiri ili pet. Članova po funkciji, koje je zakon propisao, u najvećem broju slučajeva nije bilo. Među onima koji jesu zabilježeni, najviše je bilo pisara, tek nekoliko blagajnika, a samo u jednom vijeću bio je i ljekar. U ovom radu tom pitanju se nije posvećivala posebna pažnja, ali možemo ostaviti pretpostavku da razlog ovakvog stanja leži u tome što nije svaki grad imao ljekara ili inženjera kojeg bi mogao uvrstiti u svoje vijeće. Predsjednici vijeća su i ovdje bez

⁴⁸ M. Yazbak, *Haifa*, 82.

izuzetka bili muslimani. Kako je ranije navedeno, jedno objašnjenje toga je činjenica da su u svim gradovima u kojima je gradsko vijeće osnovano, većina bili muslimani. Jedina lokalna zajednica koja je u osmanskoj Bosni imala status kaze, a u čijem gradskom području muslimani nisu bili većina na prvom austrougarskom popisu, bila je Fojnica.⁴⁹ Zanimljivo bi, u tom smislu, bilo vidjeti da li bi osmanska vlast dozvolila da katolik bude predsjednik gradskog vijeća, budući da je ta zajednica bila većinska. To bi nam moglo pomoći u ocjeni drugog mogućeg objašnjenja apsolutne dominacije muslimana na pozicijama predsjednika gradskih vijeća – da osmanska vlast tu nije željela vidjeti nemuslimane bez obzira na vjersku strukturu stanovništva odgo-varajućeg grada. Dodajmo ovdje i to da su među ovim predsjednicima gradskih vijeća najbrojniji bili pripadnici inteligencije, zatim u nešto manjem broju lokalni uglednici, a da je bilo vrlo malo krupnih zemljoposjednika.

Kada je riječ o izabranim članovima vijeća, njihov broj varirao je od jedan do šest. Ovo su, međutim, izuzeci zabilježeni samo po jednom, dok su u prosjeku uglavnom bila četiri izabrana vijećnika. Izborna ravnopravnost je u najvećoj mjeri ispoštovana uzimajući u obzir zakonske propise i demografsku sliku odgo-varajućih područja. Štaviše, u skoro polovini slučajeva zabilježen je jednak broj musliman-skih i nemuslimanskih izabranih vijećnika. Zakon je, ipak, propisao da svaka zajednica mora biti zastupljena u vijeću. Međutim, s obzirom da je u ovim vijećima generalno bio manji broj izabranih članova, tu odredbu je teško bilo provesti. Na kraju, recimo još i to da su među izabranim muslimanskim vijećnicima najčešći bili lokalni uglednici, a potom krupni zemljoposjednici, dok su pripadnici inteligencije bili vrlo rijetki.

⁴⁹ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 13.

Zaključak

U sklopu vilajetske reforme širom Osmanskog carstva uspostavljaju se gradska vijeća, pa tako i u Bosanskom vilajetu. Osnivanje ovih vijeća u Bosanskom vilajetu intenzivnije počinje od 1870. godine, kada se uspostavljaju u centralnim kazama sandžaka, a onda posebno nakon donošenja novog Zakona o vilajetima (1871). Do početka Hercegovačkog ustanka, u 24 od 44 kaze osnovana su gradska vijeća. Bosanski vilajet u tom smislu je zaostajao za ostatkom osmanskog Balkana. Geografski položaj igrao je ključnu ulogu u broju osnovanih gradskih vijeća. Također, udaljenost od prijestonice carstva igrala je presudnu ulogu i unutar samog Bosanskog vilajeta, pa je tako najviše gradskih vijeća osnovano u Novopazarskom sandžaku, na jugoistoku provincije, a najmanje u Travničkom i Bihaćkom, na sjeverozapadu provincije. Šta je, međutim, bio presudan faktor u osnivanju gradskih vijeća unutar jednog sandžaka, pitanje je na koje se posebno mora tražiti odgovor. Sve centralne kaze sandžaka imale su gradska vijeća. Međutim, u onim sandžacima u kojima su osnovana gradska vijeća i u drugim kazama osim centralne, teško je objasniti šta je tačno uticalo na to u kojoj će kazi biti formirani gradsko vijeće, a u kojoj ne.

Upoređujući podatke sa popisa stanovništva iz 1879. godine, ustanovljeno je da veličina jednog grada nije bila presudan faktor za osnivanje gradskih vijeća. To vidimo na raznim primjerima, poput recimo Brčkog i Zvornika, koji su imali vijeća, te od njih mnogo veće Bijeljine, koja nije imala ovo vijeće. Isto je i u Hercegovačkom sandžaku, gdje recimo Foča nije imala gradsko vijeće, iako je bila veći grad od Stoca i Ljubuškog, koji jesu imali. Također, ni politička tradicija ili starost jedne kaze nije bila presudan faktor, što vidimo na primjeru Dervente u Banjalučkom sandžaku. Ona je osnovana prije Gradiške, Tešnja i Žepča, ali nije imala gradsko vijeće za razliku od ove

tri kaze. U slučaju Bijeljine također možemo vidjeti da je u najmanju ruku upitna i privredna razvijenost kao presudan faktor. Prema tome, na osnovu podataka predstavljenim u ovom radu, nije bilo moguće pronaći obrazac po kojem su gradska vijeća uspostavljena u nekim kazama, a u nekima ne.

Kada je u pitanju stepen provedenosti zakona iz 1871. godine u pogledu strukture gradskih vijeća, primjetno je da se on dosljednije – iako ne u potpunosti – provodio u većim gradovima. Što su gradska područja bila manja, manji je bio i broj članova odgovarajućeg vijeća, pa samim tim ono nije ni moglo imati strukturu kakvu je zakon propisao. Uglavnom su nedostajali članovi po funkciji – inženjer, ljekar ili blagajnik, a rjeđe pisar. U nekim vijećima bilo je članova po funkciji koji nisu bili predviđeni zakonom, kao što su veterinar ili farmaceut. Moguće je, međutim, da su ta lica bila zamjenski članovi za neke od onih koji su tom gradskom području nedostajali.

Jedno od pitanja kojem se posebna pažnja posvetila u ovom radu jeste izborna ravnopravnost. Pod time se u radu podrazumijeva zastupljenost predstavnika nemuslimanskih zajednica u gradskim vijećima, ukoliko su one činile dio gradskog stanovništva. Ustanovili smo da je princip ravnopravnosti u najvećoj mjeri ispoštovan, iako je bilo značajnih odstupanja u nekim slučajevima, poput Žepča recimo, gdje nijedan nemusliman nije izabran u gradsko vijeće. To je, međutim, ekstremni primjer izuzetka, dok su mnogo češći slučajevi ravnopravnog omjera muslimanskih i nemuslimanskih izabranih vijećnika čak i gradovima gdje su muslimani činili dvotrećinsku ili tročetvrtinsku većinu, poput Ljubuškog ili Tešnja.

U radu smo također pratili i socijalnu pripadnost gradskih vijećnika, ali samo kod muslimana, budući da salname – glavni izvor podataka za pisanje ovog rada – različite društvene titule navode samo za muslimane. U tom smislu, na pozicijama predsjednika vijeća

najviše je bilo pripadnika inteligencije, označavanih titulom efendi, zatim lokalnih uglednika ili pripadnika žandarmerijskog oficirskog kadra, označavanih titulom aga, dok je najmanje bilo krupnih zemljoposjednika, tj. begova. Pripadnici inteligencije su također bili najbrojniji i na drugim neizbornim pozicijama, posebno pozicijama pisara i blagajnika. To se može objasniti jednostavno time da je osmanska vlast na ovim pozicijama željela imati kvalifikovan kadar koji je prošao kroz njen obrazovni sistem. Sa druge strane, među izabranim vijećnicima pripadnika inteligencije bilo je jako malo. Ovdje su dominirala lokalna ugledna lica, te u nešto manjoj mjeri krupni zemljoposjednici. Pripadnici inteligencije su na izbornim pozicijama bili na nivou izuzetka.

Summary

The city councils have been established as part of the provincial government reform across the Ottoman Empire, and so were in the Vilayet of Bosnia. The establishment of these councils in Bosnian cities more intensively began in 1870, when they were organized in the *sanjak* capitals. The process intensified in the following year after the new provincial regulation was imposed. Until the Herzegovinian Uprising, 24 out of 44 districts had city councils. In that sense, Bosnia lagged behind the rest of the Ottoman Balkans. Geography played a key role in the number of councils established. Also, distance from the Imperial capital played a decisive role even inside the Vilayet of Bosnia, with southeastern parts of the Vilayet having the most councils and northwestern parts having the least. However, what was the main factor in establishing the councils inside one *sanjak* is a question that requires separate research. Each *sanjak* capital had its city council. However, regarding the *sanjaks* which had other city

councils apart from the central district, it is difficult to conclude what exactly decided which district would have a council, and which wouldn't. Comparing the data from the 1879 population census, we concluded that the size of cities was not the decisive factor. We can see that in several examples, such as Brčko, Zvornik, and Bijeljina. The first two had their councils, while the latter did not, although it had a larger population than the first two. It's similar in Herzegovina, where district Foča didn't have a city council, while smaller districts such as Stolac and Ljubuški had. A kind of political tradition of a district wasn't the decisive factor either, which we can see in the case of Derventa. This district has been established before Gradiška, Tešanj, and Žepče in the Sanjak of Banja Luka, but these three had their councils, while Derventa didn't. And last, but not least, economic prosperity wasn't the factor we tried to find, since Bijeljina, a significant trading district, didn't have a city council, as mentioned earlier. Therefore, based on the data presented in this paper, it wasn't possible to find a pattern for the establishment of the city councils.

Speaking of the extent of implementation of the 1871 Law regarding the structure of city councils, we conclude that it was slightly – although not entirely – higher in bigger cities. The number of council members correlated with the size of the city's population. Therefore, in smaller cities, the structure of the councils couldn't entirely reflect the legal regulations. It was mainly the appointed members (engineer, doctor, treasurer) missing in such councils, and rarely a clerk. Few councils had members not prescribed by the Law, such as a veterinarian or a pharmacist. It is possible these were sort of a replacement for some appointed members who were missing in a certain city.

One of the questions this paper specifically deals with is electoral equality, understood as the inclusion of non-Muslim representatives

in the city councils, if these communities existed in the city. We conclude that the electoral equality principle was honored in most cases, although with significant exceptions in a few cases, such as the district of Žepče where there were no non-Muslim representatives. It is, however, the most extreme example of the deviations. There was an equal number of Muslim and non-Muslim representatives in many more cases, even in the cities where Muslims constituted a two-thirds or three-fourths majorities, such as districts of Ljubuški or Tešanj.

In this paper, we have also tried to follow the social background of the city councilors, but only among Muslims, due to the data available from the Ottoman yearbooks. In that sense, most city majors came from the intelligentsia, marked by the title of efendi. They were followed by local notables or army/police officers, marked by the title of aga. Landowners, marked by the title of bey, were in the position of city majors in just a few cases. Intelligentsia members were also the most frequent in other non-elective positions, especially as clerks and treasurers. A possible explanation is that the Ottoman government preferred skilled persons educated through its education system. On the other hand, these men were rarely among elected councilors, where local notables dominated, followed by the landowners. Elected councilors from the intelligentsia were so rare that they were truly exceptions.

Prilozi

Tabela 1. Sastav Gradskog vijeća Sarajeva, 1866-1875.⁵⁰

Godina	Predsjednik	Članovi
1866	<i>Kaymakam</i> Tosun-beg	Abdi-aga, Hadži Mustafa-aga, Risto Pljetović (Ortodoks), Andrija Andrić (Ortodoks), Hodža Fins (Musevi), <i>Kâtibi</i> Abdi-efendi, <i>Sandık Emini</i> Mustafa-efendi
1867	<i>Kaymakam</i> Tosun-beg	Abdi-aga, Hadži Mustafa-aga, Risto Pljetović (Ortodoks), Andrija Andrić (Ortodoks), Hodža Fins (Musevi), <i>Kâtibi</i> Abdulah-efendi
1868	<i>Mühendis</i> <i>Kaymakam</i> Tosun-beg	Abdi-aga, Mustafa-aga, Hamamdži Hadži Mustafa-aga, <i>Mühendis</i> Linardević-efendi, Perin-aga, Pajo-aga, Hoca Fins, <i>Kâtibi</i> Ahmed-efendi
1869	<i>Mühendis</i> <i>Kaymakam</i> Tosun-beg	<i>Muavini</i> Abdi-aga, Mustafa-aga, Abdi-aga, Hadži Mustafa-aga, Risto-aga (Ortodoks), Hodža Fins, <i>Kâtibi</i> Ahmed-efendi, <i>Mühendis</i> Linardević-efendi
1870	<i>Mühendis</i> <i>Kaymakam</i> Tosun-beg	<i>Muavini</i> Abdi-aga, Mehmed-aga, Ibrahim-beg, Manojlo-aga, Anto-aga, Hodža Fins (Musevi)
1871	Salih-efendi	<i>Muavini</i> Abdi-aga, <i>Kâtibi</i> Ahmed-efendi, <i>Diğeri</i> Ali-efendi; Mehmed-aga, Ibrahim-beg, <i>Mühendis</i> Linardević Antun, Manojlo-aga, Anto-aga, Hodža Fins (Musevi)
1873	Abdi-aga	Salih-beg, (četiri upražnjena mjesta), <i>Kâtibi</i> Ibrahim-efendi, <i>Tabib</i> Filib-efendi, <i>Baytar</i> Ali Riza-efendi, <i>Mühendis</i> Huršid-efendi
1874	Adem-efendi	Salih-beg, Mehmed-aga, Aleksa-aga, Juro-aga (<i>Mühendis</i>), Haim-efendi (Musevi); <i>Kâtibi ve Sandık Emini</i> Ibrahim Nesim-efendi, <i>Memleket Tabibi</i> Filib-efendi, <i>Memleket Baytari</i> Ali Riza-efendi, <i>Belediye Mühendisi</i> Huršid-efendi
1875	Adem-efendi	Salih-beg, Mehmed-aga, Aleksa-aga, Pero-aga, Haim-efendi; <i>Kâtibi ve Sandık Emini</i> Ibrahim-efendi, <i>Memleket Tabibi</i> [nema imena], <i>Memleket Baytari</i> Ali Riza-efendi, <i>Belediye Mühendisi</i> Huršid-efendi

⁵⁰ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1283, 43; S. V. B. 1284, 42; S. V. B. 1285, 26; S. V. B. 1286, 21; S. V. B. 1287, 36; S. V. B. 1288, 41; S. V. B. 1290, 43; S. V. B. 1291, 54; S. V. B. 1292, 55.

Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875)...

Tabela 2. Sastav Gradskog vijeća Mostara, 1870-1875.⁵¹

Godina	Predsjednik	Članovi
1870	<i>Zaptiye Bin-başı</i> Riza-beg	Mehmed-beg, Hadži Ahmed-aga, Lazar Ćir-beg (?), Boro Marino-beg (?), <i>Mühendis</i> Huršid-efendi, <i>Mühendis</i> Javor-efendi; <i>Kâtibi</i> Osman-efendi
1871	<i>Tabur Agasi</i> Ismail-aga	Mehmed-beg i Hadži Ahmed-aga, Lazar-aga i Juro-aga i Ivan-aga, <i>Mühendis</i> Huršija-efendi, <i>Mühendis</i> Jovo-efendi; <i>Kâtibi</i> Osman-efendi
1873	Mehmed-beg	Ali-beg, Derviš-aga, Mehmed-aga, Lazar-aga, Anto-aga, Ivan-aga; <i>Kâtibi</i> Abdelafan-efendi
1874	Omer Hulusi-efendi	Derviš-aga, Ali-beg, Mehmed-aga, Ivan-aga, Anto-aga, Lazo-aga, <i>Memleket Tabibi</i> Mukovčenić (?)-efendi (موفقو چنیو), ⁵² <i>Baytar</i> Ibrahim-efendi; <i>Kâtibi</i> Hasan-efendi
1875	Omer Hulusi-efendi	Ali-aga, Mehmed-aga, Lazar-aga, Anto-aga; <i>Kâtibi</i> Husein-efendi, <i>Tabib</i> Ponovčenić (?)-efendi (پونوو چنیو), <i>Baytar</i> Ibrahim-efendi; <i>Gurebâ Hastanesi Kâtibi</i> Ali-efendi, <i>Memur</i> Abdi-aga

Tabela 3. Sastav Gradskog vijeća Banje Luke, 1870-1875.⁵³

Godina	Predsjednik	Članovi
1870	Mustafa-beg	<i>Ser Müfettiş</i> [Arif-aga], <i>Konturato Memuru</i> Osman-efendi, (?) Salih-aga, <i>Memleket Eczacı</i> Osman-aga; Hadži Hamid-aga, Abdi-aga, Jovo-aga, Juso-efendi, Anto(nećitko)-beg, ⁵⁴ <i>Levandžev-aga</i> ⁵⁵ , <i>Kâtibi</i> Ibrahim-beg
1871	Mustafa-beg	<i>Müfettiş</i> [Arif-efendi], <i>Konturato Memuru</i> Osman-efendi, <i>Memleket Eczacı</i> Isak-aga; Hadži Hamid-aga, Abdi-aga, Jovo-aga, Jovančev-aga; <i>Kâtibi</i> Ibrahim-beg

⁵¹ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1287, 98; S. V. B. 1288, 117; S. V. B. 1290, 65; S. V. B. 1291, 65; S. V. B. 1292, 67.

⁵² Uzimajući u obzir način pisanja, moguće je da je ovo isti ljekar kao i onaj zabilježen 1875. godine, a da je pisar neprecizno zabilježio njegovo ime, vjerovatno po sluhu.

⁵³ A. Krpić, *Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti*, 58. Podaci iz salnama.

⁵⁴ Vjerovatno se radi ili o pogrešno navedenom (ili pogrešno pročitano) imenu ili o pogrešno navedenoj tituli.

⁵⁵ U originalu stoji: لوانجو. Ime se vjerovatno može i drugačije pročitati. Moguće je i da je pisar pogrešno napisao ime, te da je riječ o istoj osobi koja je godinu dana kasnije navedena kao Jovančev-aga.

1873	Mustafa-beg	<i>Memleket Tabibi</i> Isak-efendi, Osman-efendi, Hadži Hamid-aga, Abdi-aga, Jovo-aga, <i>Kâtibi</i> Abdullatif-efendi
1874	Dženeti-beg	<i>Memleket Tabibi</i> Isak-efendi, Derviš-aga, Mustafa-aga, Đuro-aga, Marko-aga, <i>Kâtibi</i> Lutfi-efendi
1875	Dženeti-beg	<i>Memleket Tabibi</i> Isak-efendi, Mustafa-aga, Derviš-aga, Đuro-aga, Marko-aga, <i>Kâtibi</i> Husein-efendi

Tabela 4. Sastav Gradskog vijeća Travnik, 1870-1875.⁵⁶

Godina	Predsjednik	Članovi
1870	Hadži Šemsi-beg	Hadži Ibrahim-aga, Sekunić Anto-aga (Latin), Cvijo-aga (Ortodoks), Eizere-aga (Musevi); <i>Kâtibi</i> Mehmed-efendi
1871	Hadži Šemsi-beg	Hadži Ibrahim-aga, Anto-aga (Latin), Cvijo-aga (Ortodoks), Eizere-aga (Musevi); <i>Kâtibi</i> Mehmed-efendi
1873	Musa-aga	Anto-aga, Cvijo-aga, Eizere-aga; <i>Kâtibi</i> Ibrahim-efendi
1874	Musa-efendi	Hadži Ibrahim-aga, Anto-aga, Cvijo-aga, Eizere-aga; <i>Kâtibi</i> Ibrahim-efendi, <i>Baytar</i> Mehmed Teufik-efendi
1875	Musa-aga	Hadži Ibrahim-aga, Cvijo-aga, Eizere-aga, <i>Kâtibi ve Sandık Emni</i> Ibrahim-efendi, <i>Tabib</i> Mehmed-efendi, <i>Baytar</i> Mehmed Teufik-efendi, (?) Abdi-aga

Tabela 5. Sastav Gradskog vijeća Donje Tuzle, 1870-1875.⁵⁷

God.	Predsjednik	Članovi
1870	<i>Zaptiye Binbaşı</i> Ibrahim-efendi	Mehmed Ali-beg, Hašim-efendi, Manojlo-aga (Ortodoks), Kosta-aga (Ortodoks), Benardo-aga (Latin); <i>Kâtibi</i> Abdi-efendi
1871	<i>Tabur Agasi</i> Ibrahim-efendi	Mehmed Ali-beg, Hašim-efendi, Manojlo-aga (Ortodoks), Kosta-aga (Ortodoks), Benardo-aga (Latin); <i>Kâtibi</i> Abdi-efendi
1873	Murad-aga	Hašim-aga, Ali-beg, Kosta-aga, Hristo-aga, Antun-aga; <i>Memleket Tabibi</i> Abdulah-efendi, <i>Kâtibi</i> Mehmed-efendi
1874	Fejzulah-aga	Hašim-aga, Ali-beg, Kosta-aga, Hristo-aga, Antun-aga; <i>Memleket Tabibi</i> Abdulah-efendi, <i>Kâtibi</i> Bećir-aga
1875	Fejzulah-efendi	Hafiz Hasan-efendi, Jusuf-beg, Pero-aga, Niko-aga; <i>Memleket Tabibi</i> Filib-efendi, Ibrahim-efendi, <i>Kâtibi</i> Bećir-efendi

⁵⁶ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1287, 58; S. V. B. 1288, 69; S. V. B. 1290, 105; S. V. B. 1291, 120; S. V. B. 1292, 108.

⁵⁷ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1287, 46; S. V. B. 1288, 55; S. V. B. 1290, 51; S. V. B. 1291, 91; S. V. B. 1292, 94.

Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875)...

Tabela 6. Sastav Gradskog vijeća Bihaća, 1870-1875.⁵⁸

Godina	Predsjednik	Članovi
1870	Mehmed-efendi	Osman-aga, Ali-aga, Nikola-aga (Ortodoks), Mico-aga, Ivo-aga (Latin), Joso-aga (Musevi); <i>Kâtibi</i> Kadri-efendi
1871	<i>Tabur Agasi</i> Mustafa-aga	Salih-aga, Ali-aga, Jovan-aga (Ortodoks), Mico-aga, Ivo-aga (Latin), Joso-aga (Musevi); <i>Kâtibi</i> Nuri-efendi
1873	Emin-efendi	Salih-aga, Mustafa-aga, Luka-aga, Mico-aga, Ivan-aga; <i>Kâtibi</i> Nuri-efendi
1874	Emin-efendi	Salih-aga, Mustafa-aga, Luka-aga, (tri upražnjena mjesta); <i>Kâtibi</i> Nuri-efendi
1875	Emin-efendi	Salih-aga, Mustafa-aga, Luka-aga, Bjelkan-aga (?), Pero-aga; <i>Kâtibi</i> Sulejman-efendi

Tabela 7. Sastav Gradskog vijeća Sjenice, 1871-1875.⁵⁹

Godina	Predsjednik	Članovi
1871	Omer-aga	Mehmed-aga, Abdi-aga, Arsenije-aga, Jovan-aga
1873	Hasan-efendi	Nurudin-beg, Omer-aga, Arsenije-aga, Jovan-aga; <i>Kâtibi</i> Kadri-efendi
1874	Jusuf-efendi	Nurudin-beg, Omer-aga, Arsenije-aga; <i>Memleket Tabib</i> Lazar-efendi, <i>Kâtibi</i> Latif-efendi
1875	Jusuf Zija-efendi	Nurudin-beg, Omer-aga, Arsenije-aga, Antonije-aga; <i>Memleket Tabib</i> Lazar-efendi, <i>Kâtibi</i> Latif-efendi, <i>Mülazımın</i> Kasim-efendi, Azir-efendi, Šaćir-efendi

Tabela 8. Sastav Gradskog vijeća Novog Pazara, 1871-1875.⁶⁰

Godina	Predsjednik	Članovi
1871	Sulejman-beg	Kasim-aga, Sinan-aga, Omer-aga
1873	Sulejman-beg	Bećir-aga, Vuksan-aga
1874	Hasan-efendi	Omer-aga, Nurudin-aga, Jeftan(?) -aga (بیغسان); <i>Kâtibi</i> Osman-efendi
1875	Hasan-efendi	Nurudin-aga, Abdi-aga, Omer-aga, Jovan-aga; <i>Kâtibi</i> Sulejman-efendi

⁵⁸ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1287, 67; S. V. B. 1288, 80; S. V. B. 1290, 91; S. V. B. 1291, 102; S. V. B. 1292, 126.

⁵⁹ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1288, 91; S. V. B. 1290, 79; S. V. B. 1291, 79; S. V. B. 1292, 82.

⁶⁰ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1288, 93; S. V. B. 1290, 81; S. V. B. 1291, 81; S. V. B. 1292, 84.

Tabela 9. Sastav Gradskog vijeća Taslidže (Pljevlja), 1871-1875.⁶¹

Godina	Predsjednik	Članovi
1871	Ali-aga	Aza Vaso-aga, <i>Kâtibi</i> Salih-efendi
1873	Salih-aga	Salih-beg, Osman-beg, Derviš-aga, Abdi-aga, Joko-aga, Diko-aga; <i>Kâtibi</i> Omer-efendi
1874	Osman-beg	Salih-aga, Hadži Abdi-aga, Joko-aga, Delfo-aga
1875	Mustafa-aga	Osman-beg, Hadži Abdi-aga, Joko-aga, Delfo-aga; <i>Kâtibi</i> Ahmed-efendi

Tabela 10. Sastav Gradskog vijeća Mitrovice, 1873-1875.⁶²

Godina	Predsjednik	Članovi
1873	Mustafa-efendi	Davor-aga, Mehidin-efendi; <i>Sandık Emîni</i> Mustafa-efendi
1874	Mustafa-efendi	Murad-aga, Mehidin-aga, Fićo-aga
1875	Mehidin-efendi	Davud-aga, Jahja-aga, Fićo-aga; <i>Kâtibi</i> Mustafa-aga

Tabela 11. Sastav gradskih vijeća Visokog i Višegrada, 1873-1875.⁶³

Kaza →		Visoko	Višegrad
Godina	Funkcija		
1873	Predsjednik	Abdi-aga	
	Članovi	Latif-beg, Omer-aga, Đorđe-aga, Mićo-aga; <i>Kâtibi</i> Omer-efendi	Đul-beg, Salih-aga, Hasan-aga, Kosta-aga
1874	Predsjednik	Omer-aga	
	Članovi	Sulejman-beg, Mustafa-aga, Jovo-aga, Mićo-aga; <i>Kâtibi</i> Omer-efendi	Đul-beg, Salih-aga, Hasan-aga, Kosta-aga
1875	Predsjednik	Omer-aga	<i>Kaymakam</i> [Abdulvahid-efendi]
	Članovi	Sulejman-beg, Mustafa-aga, Jovo-aga, Mićo-aga; <i>Kâtibi</i> Omer-efendi	Đul-beg, Salih-aga, Kosta-aga

⁶¹ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1288, 99; S. V. B. 1290, 83; S. V. B. 1291, 82; S. V. B. 1292, 85.

⁶² Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1290, 86; S. V. B. 1291, 86; S. V. B. 1292, 89.

⁶³ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1290, 43. i 48; S. V. B. 1291, 56. i 61; S. V. B. 1292, 56. i 62.

Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875)...

Tabela 12. Sastav gradskih vijeća Brčkog i Zvornika, 1873-1875.⁶⁴

Kaza →		Brčko	Zvornik
Godina	Funkcija		
1873	Predsjednik	-	Idriz-efendi
	Članovi	Osman-aga, Mitar-aga	Hadži Ibrahim-efendi, Miloš-aga, Trpko-aga; <i>Sandık Emini</i> Ahmed-aga
1874	Predsjednik	-	-
	Članovi	Osman-aga, Mitar-aga	-
1875	Predsjednik	-	Idriz-efendi
	Članovi	Osman-aga, Anto-aga	Hadži Mehmed-aga, drugi Hadži Mehmed-aga, Hadži Ibrahim-aga, Miloš-aga, Trpko-aga, <i>Sandık Emini</i> Jusuf-efendi

Tabela 13. Sastav gradskih vijeća Gradiške, Tešnja i Žepča, 1873-1875.⁶⁵

Kaza →		Gradiška	Tešanj	Žepče
Godina	Funkcija			
1873	Predsjednik	Mehmed-aga	Ismail-efendi	Mehmed-efendi
	Članovi	Jovan-aga, Nikola-aga	Mehmed-aga, Mijat-aga	Ismail-aga, Hadži Hasan-aga, Hasan-aga
1874	Predsjednik	Osman-aga	-	Mehmed-efendi
	Članovi	Lazar-aga, Stipo-aga	Ismail-efendi, Hasan-aga, Mijat-aga	Ismail-aga, Hadži Hasan-aga, Hasan-aga
1875	Predsjednik	Osman-aga	Ismail-efendi	Mehmed-efendi
	Članovi	Lazar-aga, Anto-aga	Mehmed-efendi, Mijat-aga	Hasan-aga, Ismail-aga, Hasan-aga

⁶⁴ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1290, 53. i 61; S. V. B. 1291, 93; S. V. B. 1292, 96. i 100.

⁶⁵ A. Krpić, Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti, 60. Podaci preuzeti iz salnama.

Tabela 14. Sastav gradskih vijeća Stoca i Ljubuškog, 1874-1875.⁶⁶

Kaza	Funkcija	1874	1875
Stolac	Predsjednik	Hadži Abdulah-efendi	Hadži Abdulah-efendi
	Članovi	Šaćir-beg, Ahmed-aga, Vidak-aga, Nikola-aga	Ahmed-aga, Halil-aga, Vidak-aga, Nikola-aga
Ljubuški	Predsjednik	-	-
	Članovi	Mustafa-aga, Mehmed-aga, Nikola-aga, Hristan-aga, <i>Memleket Tabibi</i> Kolban-efendi	Mehmed-aga, (upražnjeno), Hristan-aga; <i>Memleket Tabibi</i> Kolban-efendi

Tabela 15. Sastav gradskih vijeća Prijepolja, Nove Varoši, Bijelog Polja i Berana, 1874-1875.⁶⁷

Kaza	Funkcija	1874	1875
Prijepolje	Predsjednik	Osman-beg	Osman-beg
	Članovi	Ismail-aga, Ali-aga, Mićo-aga, Simo-aga	Ismail-aga, Ali-aga, Mićo-aga, Simo-aga; <i>Kâtibi</i> Omer-efendi
Nova Varoš	Predsjednik	Hasan-efendi	Hasan-efendi
	Članovi	Ibrahim-aga, Numan-aga, Jevrem-aga, Arso-aga (ارسو)	Ibrahim-aga, Numan-aga, Jevrem-aga, Arso-aga (ارسو); <i>Kâtibi</i> Murad-efendi
Bijelo Polje	Predsjednik	Ibrahim-beg	Ibrahim-beg
	Članovi	Osman-aga, Ahmed-aga, Dmitri-aga	Osman-aga, Ahmed-beg, Dejšo-aga (ديشو); <i>Kâtibi</i> Mehmed-efendi
Berane	Predsjednik	Sulejman-aga	Sulejman-efendi
	Članovi	Hadžo-aga, Murad-aga, Stefo-aga, Nasto-aga	Hadžo-aga, Murad-aga, Anastas-aga, Nejman-aga; <i>Kâtibi</i> Halil-efendi

⁶⁶ Podaci po kazama i godinama preuzeti iz: S. V. B. 1291, 69; S. V. B. 1292, 71; S. V. B. 1291, 74; S. V. B. 1292, 77.

⁶⁷ Podaci po kazama i godinama preuzeti iz: S. V. B. 1291, 83; S. V. B. 1292, 87; S. V. B. 1291, 84; S. V. B. 1292, 86; S. V. B. 1291, 85; S. V. B. 1292, 88; S. V. B. 1291, 88; S. V. B. 1292, 90.

Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875)...

Tabela 16. Sastav Gradskog vijeća Gradačca 1875. godine.⁶⁸

Godina	Predsjednik	Članovi
1875	<i>Bölük Ağası</i> Abdi-aga	Kasim-aga, Hadži Kasim-aga, Jovan-aga; <i>Kâtibi</i> Husein-efendi, <i>Sandık Emini</i> Mošun-efendi

Tabela 17. Zabilježeni prihodi gradskih vijeća (u grošima)⁶⁹

Kaza / Godina	1873	1874	1875
Mostar	-	39.400	39.650
Banja Luka	15.700	36.592	34.570
Gradiška	38.315	23.266	484.280 (?)
Tešanj	3.040	10.400	10.000
Žepče	2.554	15.907	11.596
Zvornik	37.400	-	-
Novi Pazar	23.400	-	-
Pljevlja	19.300	-	-

Skraćenice / Abbreviations

S. V. B. – Salname-i Vilayet-i Bosna

BIBLIOGRAFIJA

Objavljeni izvori

- ❖ Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina / Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine u: *Ortschafts und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina / Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Amtliche Ausgabe, Sarajevo 1880.

⁶⁸ S. V. B. 1292, 99.

⁶⁹ Podaci po kazama i godinama preuzeti iz: S. V. B. 1291, 65; S. V. B. 1292, 67; S. V. B. 1290, 114; S. V. B. 1291, 112; S. V. B. 1292, 116; S. V. B. 1290, 116; S. V. B. 1291, 115; S. V. B. 1292, 118; S. V. B. 1290, 118; S. V. B. 1291, 116; S. V. B. 1292, 122; S. V. B. 1290, 120; S. V. B. 1291, 118; S. V. B. 1292, 124; S. V. B. 1290, 61; S. V. B. 1290, 81; S. V. B. 1290, 83.

- ❖ Loi sur l'Administration Générale des Vilayets u: Grègorire, Aristarchi (ed.), *Législation Ottomane, ou Recueil de lois, réglemens, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de L'Empire Ottoman*, Vol. III, Bureau du Journal Thraky, Constantinople 1874, 7-39.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1283*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1866.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1284*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1867.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1285*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1868.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1286*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1869.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1287*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1870.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1288*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1871.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1290*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1873.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1291*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1874.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1292*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1875.

Listovi

- ❖ *Bosna*, 182, Sarajevo, 6. decembar/24. novembar 1869.
- ❖ *Bosna*, 214, Sarajevo, 14/26. jula 1870.
- ❖ *Sarajevski list*, XIX, br. 70, Sarajevo, 12. juni/31. maj 1896.

Knjige i članci

- ❖ Aličić, Ahmed, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1983.

Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875)...

- ❖ Kadrić, Adnan, *Jews in the State Agencies and Offices of the Bosnian Vilayat from 1868 to 1878 (A Framework of Understanding Issues of Minorities in the Ottoman Empire in the Second Half of the 19th Century)*, *OTAM*, 33, Ankara 2013, 95-111.
- ❖ Kasaba, Reşat, *The Cambridge History of Turkey: vol. 4: Turkey in the Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- ❖ Kawtharani, Wajih, *The Ottoman Tanzimat and the Constitution*, *AlMuntaqa* 1/1, Arab Center for Research & Policy Studies 2018, 51-65.
- ❖ Krpić, Amir, *Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti i njegova primjena u Banjalučkom sandžaku (1866-1875)*, *Sineza: Časopis za humanističke i društvene nauke* III/1, Banja Luka 2022, 41-63.
- ❖ Kushner, David, *Palestine In The Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Yad Izhak Ben Zvi-E. J. Brill, Jerusalem-Leiden 1986.
- ❖ Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London-Oxford-New York 1961.
- ❖ Nurudinović, Bisera, *Bosanske salname (1866-1878 i 1882-1893)*, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 10-11, Sarajevo 1961, 253-265.
- ❖ Roskiéwicz, Johann, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, F. A. Brockhaus, Leipzig-Wien 1868.
- ❖ Sahara, Tatsuya, *The Ottoman City Council and the beginning of the modernisation of urban space in the Balkans*, u: *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, I. Freitag, M. Fuhnnann, N. Lafi, & F. Riedler (ur.), Routledge Taylor & Francis Group, London-New York 2011, 26-50.
- ❖ Vasa, Pasko, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1958.
- ❖ Yazbak, Mahmoud, *Haifa in the Late Ottoman Period 1864-1914: A Muslim Town in Transition*, Brill, Leiden-Boston-Köln 1998.